

Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipükstest (1867–1918)¹

Sõjaväeline ühtlustamine ja territoriaalse koostöö võimalused²

Sergi Tšoli

Abstract. This article deals with the process of army reformation during the late Habsburg Monarchy and discusses the role of local military privileges in the state structure, governance and territorial cooperation of the Empire.

The late Habsburg Monarchy was a country of permanent modernization that could easily be traced in many aspects of life, the military among them. Starting in 1868, the Habsburgs applied universal conscription for their army and began a long-term programme of reformation and improvement in their armed forces. The main architect of the programme was archduke Albrecht and his main ideas were realized in the army until 1914. Among the most important components of the military reform was following the unification and centralization of the army, cancellation of local military privileges and creation of a single governing body for all the soldiers of the Empire – k. u. k. Ministry of War in Vienna.

At the same time, we could see that even after 1868 there were several territories with local military privileges at different levels. The main task of this article is to discuss the real role of such privileges in the imperial military structure and figure out the main reasons for their existence,

¹ Esimest korda avaldatud: Serhiy Choliy, „On the Diversity of Pants in the Imperial and Royal Army (1867–1918). Military Unification and Possibilities for Territorial Cooperation,“ – *Kooperatives Imperium: Politische Zusammenarbeit in der späten Habsburgermonarchie*, koost. Jana Osterkamp, Bad Wiessee Tagungen des Collegium Carolinum 39 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018), 141–158.

² Tänan professor Mathias Beer tema väärtuslike märkuste eest Tübingeni ülikooli juures 2016. aasta septembris korraldatud suveakadeemias „Empire and Diversity“. Need märkused aitavad mul endale selgeks teha selle artikli põhiidee.

often in contradiction to the centralistic attempts of the Empire. By 1914, the Habsburgs cancelled the military privileges of Fiume, Catarro, Trieste, Dalmatia and Military Frontier, but at the same time kept them for Tirol and Vorarlberg, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slavonia to say nothing of Hungary. In each case there the Habsburgs had their own reasons why they refused to unify the whole military system of the Monarchy and retained military autonomy for some territories. At the same time, this situation brought to life different forms of cohesion and coherence at different levels – from community self-defence organizations in Tirol and Vorarlberg to the Ministry of Territorial Defence and Territorial Army (*Honvéd*) in Hungary.

The realities of the Great War demonstrated further development of the above listed processes, when on the one hand, the army was very much unified in its organization and governing structure, on the other, the separate administrative status of Hungary gave it the right to discuss its role in the war and oppose attempts by Vienna to mobilize huge military contingents for the front.

Sissejuhatus

Erinevalt nüüdisaja sõjavägedest, mis on rõivastatud mittemidagiütlevalt tasalülitava kamuflaažiga vormidesse, nägid 19. sajandi lõpu sõjaväed välja palju värvikirevamad. I maailmasõja eelõhtul standardiseeris ja ühtlustas Habsburgide impeerium laiaulatuslikult oma armeed, mis mõjutas selle kõiki aspekte: sõjaväelist haldust, värbamist, relvastust ja varustust ning sugugi mitte kõige viimases järjekorras ka sõdurite väljanägemist. Viimane reform oli esimene katse kehtestada kaitsevärvi vormid, neist tuntuim oli khaki. (Khaki oli hele-kollakaspruun sõjaväevormi värv, mille võttis 1860. aastatel esimesena kasutusele Briti armee.) Protsess ise aga osutab hästi sõjaväe moderniseerimise protsesside globaalsele mõõtkavale.³

³ James Lucas, *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914* (New York: Hippocrene Books, 1987); Peter Jung ja Darko Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces in World War I*,

Charles Tilly väitel asendati umbes sel ajal sõjaväe kaudne valitsemine otsese riikliku järelevalvega,⁴ seda samaaegselt üldise sõjaväeteenistuskohustuse kehtestamise ja miljoniliste armeede loomisega. Clausewitzi ideed tulevikusõdade olemusest ajendasid enamikku Euroopa riike formeerima väljaõpetatud reservväelastest koosnevaid tohutu suuri armeesid ning rakendama üldise sõjaväeteenistuskohustuse natsiooniloometeenistuse.⁵ Sisemine ühtsus ja ühetaolisus oli sõjavägede peamine taotlus, mis peegeldas rahvusriikide üldisemaid suundumusi „moodsa kodaniku“ loomise püüdlustes.⁶ Euroopa riikides rakendati selle kontseptsiooni eri

Men-at-arms 392 (Oxford: Osprey, 2003); Stephen Bull ja Adam Hook, *World War I Trench Warfare 1914–1916*, Elite 84 (Oxford: Osprey, 2002); Peter Simkins, Geoffrey Jukes ja Michael Hickey, *The First World War: the war to end all wars* (Oxford: Osprey, 2013); Anthony Saunders, *Weapons of the trench war: 1914–1918* (Stroud: Sutton, 1999), 157; Ute Frevert, „Männer in Uniform. Habitus und Signalzeichen im 19. und 20. Jahrhundert,“ – *Männlichkeit als Maskerade: kulturelle Inszenierungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, toim. Claudia Benthien, Literatur, Kultur, Geschlecht, Kleine Reihe 18 (Köln: Böhlau, 2003), 284.

⁴ Jan Lucassen ja Erik-Jan Zürcher kirjeldavad sõjaväe mehitamise kahte mudelit Kesk-Ida ajaloos: sõduri ja riigi suhted võivad olla nii otsesed kui ka kaudsed (viimasel juhul on kohalikul tasandil olemas vahendav institutsioon). Nad väidavad, et ainult kõrge institutsionaalse arengutaseme saavutanud riigid on võimelised rakendama otsevärbamist neile alluvate elanike seast. Jan Lucassen ja Erik-Jan Zürcher, „Conscription as Military Labour: the Historical Context,“ *International Review of Social History* 43 (1998): 407–411, 415–416. Tsiviil- ja sõjaväelise võimu prioriteetide muutumise protsesse on kirjeldanud: Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European states AD 990–1990* (Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1992), 105–107, 114–116, 206–216; Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, CRSO Working Paper no. 156 (Ann Arbor, Mich.: University of Michigan, Center for Research on Social Organization, 1977), 10–11. Sõjaväe ümberkujunemisest riikliku tahte instrumendiks ja riigi muutuvast rollist oma alamate suhtes ning feodaalse võimumonopoli murdmisest ja sõjaväest provintssides vt István Deák, *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (New York: Oxford University Press, 1990), 25; Johann Christoph Allmayer-Beck, „Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias“ – *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien* 3 (1967), 17; Roman Rozdolski, *Stosunki poddancze w dawnej Galicji*, 1. kd (Varssavi: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 12.

⁵ Karl von Clausewitz, *Vom Kriege* (Berliin: Dümmlers Verlag, 1832), 70–71, 166–173, 225–227.

⁶ Lucassen ja Zürcher, „Conscription“: 407–411, 415–416; Hanna Skorejko (Ганна Скорейко), „Ljudyna zi zbrojeju“ v Avstrijs’kij imperii: evolucija sprujnjattja vijny i armii u zahidnoukraïns’komu suspil’stvi XIX st.“ („Людина зі зброєю“ в Австрійській імперії: еволюція сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві XIX ст.), *Pytannja istorii Ukraïny (Питання історії України)* 15 (2012): 12–18. Ühiskondlike muutuste tingimustes on sõjaväevormil identifitseerija ja unifitseerija roll: „Variatsioonide ja erinevuste puudumise tõttu edendab vorm väljanägemise samasust ning annab muidu heterogeensele inimrühmale homo-

mudeleid, kuid need kõik keskendusid ajateenistusele. See nihe muutis sõja ja sõjaväeteenistuse ideoloogiat – valitud „rüütlite“ grupi ettevõtmi- sest sai kõigi riigialamate igapäevane kohustus.⁷

Sõjaväeteenistuse natsiooniloomeaspekti seisukohast erineb Austria- Ungari näide teistest Euroopa riikidest põhimõtteliselt.⁸ Habsburgide monarhia rahvusliku koosseisu ja haldusstruktuuri kompleksuse tõttu eriti pärast 1867. aasta kompromissi⁹ jäi monarhia oma sõjaväe haldami- sel jätkuvalt dünastilise lojaalsuse põhimõtte juurde. Sündis vastuolu ühelt poolt sõjaväereformide unifikatsioonitaotluste ning teiselt poolt keisririigi kireva rahvusliku koosseisu ja mitmepalgelise haldusstruktuuri vahel.¹⁰

See vastuolu oli peamine põhjus, miks Habsburgide riigi armee koos- nes nii paljudest erinevatest üksustest, mis said oma nimed maadelt ja rahvastelt, keda need üksused esindasid. Vormipükste juhtum on näi- teks kirevast haldussüsteemist ja näitab sõjaväelise autonoomia ulatust sõdurite vormi valikul. Käesolevas artiklis keskendun ma kolmele näi- tele I maailmasõja eelsetest jalaväevormidest, millest igäüks esindab eri

geensuse.“ Toni Pfanner, „Military Uniforms and the Law of War,“ *International Review of the Red Cross* 86/853 (2004): 93.

⁷ Tilly, *Coercion*, 105–107, 114–116; Rozdolski, *Stosunki*, 12; Werner Benecke, *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich, Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914*, Krieg in der Geschichte 25 (Paderborn: Schöningh, 2006), 19, 26, 74.

⁸ Gerald Stourzh, „The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria,“ – Gerald Stourzh, *Der Umfang der österreichischen Geschichte: Ausgewählte Studien 1990–2010*, Studien zur Politik und Verwaltung 99 (Viin: Böhlau, 2011), 290–293; Eugen J. Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Stanford Calif.: Stanford University Press, 1976).

⁹ 1867. aastal sõlmitud kokkulepe Ungari riigipäeva ja Austria keisririigi valitsuse vahel, mil- lega Austria keisririik reorganiseeriti Austria-Ungari topeltmonarhiaks. Ungari autonoomiat kärbiti tunduvalt pärast 1848. aasta ülestõusu, mille Austria ja Vene väed maha surusid. Kuid 1859. aastal sai Austria lüüa Itaalia riikidelt ja Prantsusmaalt ning 1866. aastal Preisimaalt, riigikassa oli tühi ja Ungari eliidi toetus muutus hädavajalikuks. Kompromissiga sai Ungari suure iseseisvuse, sh oma põhiseaduse ja seadused, esinduskogu ning oma kodakondsuse. Topeltmon- arhia ühised ministeeriumid olid välis-, raha- ja sõjaministeerium, ülejäänud riigielu vald- kondi juhtisid kummagi riigiosa oma ministeeriumid. Ungari kuninga tiitel oli Habsburgide valduses aastatel 1526–1918, seega oli keiser Franz Joseph I ühtlasi Ungari kuningas. (*TLK.*)

¹⁰ Peter Brouček, „Konservatismus in den Armeen des Hauses Österreich und der Republik Österreich“ – *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*, toim. Robert Rill ja Ulrich E. Robert (Graz, Stuttgart: Stocker, 1999), 173.

üksust: Saksa püksid (sirge löikega pikad püksid või pantaloonid), Ungari püksid ja põlvpüksid.¹¹ Sõjaväe vormipükste näidet kasutatakse mitte kunagi lõpule jõudnud Austria-Ungari sõjaväe unifitseerimise sisemiste vastuolude näitajana.¹²

Artikli peaesmärk on jälgida üldise sõjaväelise unifitseerimise strateegia rakendamist Habsburgide monarhias ja osutada koostöövõimalustele, mis selle protsessiga loodi. Sõjaväelased olid tunnistajaks otsele vastuolule ühelt poolt eksisteerivate sõjaväeliste autonoomiate kui koostöövõimaluste ja teiselt poolt teiste Viini keskväimu tsentraliseerimistaotluse vahel, mis edendasid keskusele orienteeritud bürokratlikku valitsemismudelit. Käesolev analüüs põhineb Habsburgide impeeriumi kesk- ja kohaliku taseme seadusandlikel aktidel, arhiiviallikatel ning artefaktide uurimisel.

Sõjaväeline moderniseerimine Habsburgide impeeriumis

Habsburgide impeeriumi sõjaväelise struktuuri muudatused langesid kokku dualistliku valitsemispõhimõtte kehtestamisega 1860. aastate lõpus.¹³ Sõjavägi oli Habsburgide impeeriumis üks ühiskonna kohal

¹¹ Lucas, *Fighting Troops*, 161–180; Jung ja Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces*, 1. kd, 16–20; Jung ja Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces*, 2. kd, 13–15; Spencer Coil, *Uniforms & Equipment of the Central Powers in World War I: a Study in Period Photographs*, 1. kd (Atglen: Schiffer, 2007).

¹² Metodoloogilises vaates avaldub nendes protsessides üks tähtis vastuolu. Tänapäeval populaarset „mitmekesisuse/supermitmekesisuse“ kontseptsiooni, mis vastandub modernsele „homogeniseerimise“ ideoloogiale, ei saa mitte alati rakendada *per se*. Käsiteldavast ajast on palju näiteid riiklikult (või üleriigiliselt) orienteeritud poliitikast, mis peegeldab sisemist rahvuslikku mitmekesisust. Üldine sõjaväekohustus vastandub sageli impeeriumide rahvastiku ja haldusstruktuuride mitmekesisuse olemusega. Peter Kraus, „The Politics of Complex Diversity. A European Perspective,“ *Ethnicities* 12 (2011): 8.

¹³ Gesetz vom 21. December 1867, womit der Zeitpunkt bestimmt wird, mit welchem das Gesetz, wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861 abgeändert wird, das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, das Staatsgrundgesetz über die Einsetzung eines Reichsgerichtes, das Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt, das Staatsgrundgesetz über die Ausübung der Regierungs- und Vollzugsgewalt, endlich das Gesetz, betreffend

võlvuvatest rahvusülestest struktuuridest.¹⁴ Sõjaväeteenistuse üldkehtivad reeglid viisid meeselanikkonna kontakti imperiaalsete struktuuridega ja koolitasid sellega ka kodanikku, näidates talle, kuidas riik töötab, ning muutes „hea sõduri heaks kodanikuks“.¹⁵ Ühiskonna ülemkihid olid kaasatud paralleelseesse protsessi oma kuulumisega Habsburgide monarhia ohvitserikorpusse. Imperium moodustas oma ohvitserikorpusse ohvitseri rahvusele tähelepanu pööramata; ta käsitas riigi sõjaväelist eliiti kui rahvusülese ideoloogia kandjat.¹⁶ Riiki 1867. aasta kompromissiga (nn *Ausgleich*) reformides kasutas Viini keskvoim efektiivselt võimalust lepitada riigistruktuuride omavahel tülitsevad leerid ja samal ajal raken-dada relvajõudude ajakohastamise üldist strateegiat. Tuleb märkida, et Ungari leer ei pruukinud 1867. aasta kompromissile alla kirjutades tun-nustada sõjaväekorralduse muutmise ettepanekut selle tegelikus ulatuses. Ungarlased saavutasid niinimetatud *Honvéd*-üksuste (taas)loomise oma

die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung, in Wirksamkeit zu treten haben, *RGBl.* 1867, LXI, 147; Deák, *Beyond Nationalism*, 7; Johann Christoph Allmayer-Beck, „Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, koost. Adam Wandruschka und Peter Urbantsch, 5. kd, *Die bewaffnete Macht* (Viin: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987), 75–99.

¹⁴ Austria-Ungari erines mitmel moel teistest, „klassikalistest“ impeeriumidest. Siinses kontekstis, osutades kontseptsioonile „Austria-Ungari kui koostööimpeerium“ on tähtis silmas pidada horisontaalse koostöö esilekerkimise võimalust mõõduka tsentraliseerimise astmega ühiskonnaelu valdkondades. Rõhutades sõjaväe ranget sisemist subordinatsiooni, on üldises vaates raske leida sõjaväes horisontaalse koostöö näiteid. Saame rääkida kohalikust sõjaväelise koostööst ainult seal, kus see oli lubatud, ja erineva ulatusega kohalike sõjaväeliste autonoomiate vormidest. Jana Osterkamp, „Cooperative Empires. Provincial Initiatives in Imperial Austria,“ *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 128–146. Tuleb ka meenutada Habsburgide impeeriumile iseloomulikke nähtusi, nagu eri taseme haldusasutuste dihhotoomia ning kohalike võimude tegevus, mis ei hoolinud keskvoimu tegevusest. Paul Robert Magocsi, *Galicja. A Historical Survey and Bibliographic Guide* (Toronto: University of Toronto Press, 1983), 122; Allmayer-Beck, „Die bewaffnete Macht,“ 75–87; Stourzh, „The Ethnicizing,“ 290.

¹⁵ Deák, *Beyond Nationalism*; Skoreyko, „Ljudyna zi zbrojeju,“ 12–18.

¹⁶ Maciej Krotofil, *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej* (Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2003), 26–27; *Österreich-Ungarns letzter Krieg. 1914–1918*, koost. Edmund Glaise von Horstenau, 1. kd, *Das Kriegsjahr 1914*, 2. tr (Viin: Verl. d. Militärwiss. Mitteilungen, 1931), 37; Daniel Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916* (Purdue: Purdue University Press, 2005), 99; Brouček, „Konservatismus,“ 173.

rahvusliku sõjaväena, kuid pidid samal ajal siiski nõustuma üldiste algatustega sõjaväe ajakohastamiseks.¹⁷

Habsburgide monarhia sõjaväereformid sisaldasid üldist unifitseerimise strateegiat. 1868. aasta sõjaväeseaduse tähtsaima põhimõtte sõnastas selle esimene artikkel: „Sõjaväekohustus on isiklik ja üldine.“ See säte kõrvaldas sõjaväeteenistuse mis tahes seisuslikud piirangud ja kujundas ühtse reeglite raamistikku, mis kehtis igale kodanikule.¹⁸ Unifitseerimine võis olla nähtav ka Habsburgide armee uutes vormides – esmakordselt kandis enamik jalaväelasi moondevärvi (*hechtgrau*, haugihall) ja ühesugust vormitüüpi.

Habsburgide armeereformide peamised ideoloogid olid Habsburgide dünastia liikmed ja sõjaministrid: ertshertsog Albrecht (Albrecht Friedrich Rudolf von Österreich-Teschen) ning ministrid vabahärra Franz Kuhn von Kuhnenfeld ja vabahärra Franz von John, kes olid juhtivatel sõjaväelistel ametikohtadel mitu aastakümnet. Nende tegevust jätkasid kaks silmapaistvat isikut, kindralstaabi ülemad Friedrich von Beck-Rzikowsky ja Franz Conrad von Hötzendorf.¹⁹ Sõjaväe reformimine ja parendamine oli jätkuv tegevus, siiski rakendati kõige mõjusamaid meetmeid aastatel 1867–1868 ja 1882–1889. Kolmas suuremate sõjaväereformide faas sai alguse 1912. aastal, kuid Austria-Ungaril ei jätkunud enam aega selle tulemustest kasu saada. Kui algas I maailmasõda, siis selgus, et sõjaväe taktikaline ülesehitus, relvad, varustus jm olid iganenud.²⁰ See oli

¹⁷ Deák, *Beyond Nationalism*, 57; Zoltán Szász, „Die Ungarische Nationalitätenfrage im Rahmen der Donaumonarchie,“ – *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 1971*, 3. kd, *Das Nationalitätenproblem im Pannonischen Raum* (Eisenstadt: Selbstverlag des Amtes der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1973), 161–162; Scott Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff* (Westport and London: Greenwood Press, 1995), 26–29.

¹⁸ Gesetz vom 5. December 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht geregelt wird, *RGBl.* 1868, LXVI, 151.

¹⁹ Deák, *Beyond Nationalism*, 25; Glaise von Horstenau, *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, 4–6, 28–30; Edmund Glaise von Horstenau, *Franz Josephs Weggefährte: Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck* (Zürich: Amalthea-Verl., 1930); Lackey, *The Rebirth*; Alfons Freiherr von Wrede, *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*, 1. kd (Viin: Seidel, 1905), 54–57.

²⁰ Jung ja Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces*, 2. kd, 10–11; Benecke, *Militär*; Osterkamp, „Cooperative Empires,“ 138; Weber, *Peasants into Frenchmen*; Šarl' Sen'obo (Шарль Сеньобо), *Avstryja v XIX stolitti* (Австрия в 19 столетии) (Lviv, 1901), 63 (tõlge ukraina keelde raamatust: Charles Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine* (Pariis, 1897)).

peapõhjus, miks ainult umbes 20% Habsburgide impeeriumi meestest oli rahuajal saanud sõjaväelise väljaõppe.²¹

Peale värbamis põhimõtete muutmise võeti kasutusele uus haldussüsteem. Kõige kõrgemas juhtkonnas tehti katseid luua sõjaväelise halduse tsentraliseeritud süsteem vertikaalsete käsuliinidega keiserliku sõjaministeeriumi näol, millele allub ühine armee (*Gemeinsame Armee, k. k.²² Armee*). Lisaks moodustati kaks eraldi territoriaalkaitseministeeriumi, üks Austria (*k. k. Ministerium für Landesverteidigung in Wien*) ja üks Ungari (*k. u. Landesverteidigungsministerium Ungarn/Honvédeministerium*) jaoks.

Keiserlikule sõjaministeeriumile allusid ühise armee korpused ja sõjaväe värbamisringkonnad (*Militärergänzungsbezirke*); tema jurisdiktsiooni alla kuulus kogu impeeriumi territoorium. Kahel territoriaalkaitseministeeriumil olid eraldi, paralleelsed struktuurid Tsisleitaanias (Austria osa) ja Transleitaanias (Ungari osa) territoriaalkorpuste ja värbamisringkondadena (37 Tsisleitaania *Landwehr*'i ja 32 Transleitaania *Honvéd*'i jaoks). Selles korralduses oli iga riigi osa (ja kodanik) korruga kahe sõjaväelise haldusstruktuuri, ühise armee ja kas *Landwehr*'i või *Honvéd*'i subjektiks.²³

Riigi haldusüksuste ja sõjaväeliste haldusüksuste piirid ei langenud kokku ning see soodustas horisontaalsete sidemete tekkimist impeeriumi

²¹ Heinrich von Pitreich, *Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns verbunden mit der Betrachtung damaliger internationaler Situation* (Viin, Leipzig: W. Braumüller, 1911), 2–3, 18; Rudolf Hecht, „Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges“ (doktoritöö, Viini Ülikool, 1969), 20; *A History of the Peace Conference of Paris*, IV kd (London, 1921), 34; Eva Somogyi, „The Hungarian Hónved Army and the Unity of the Habsburg Empire: the Hónved Reform of 1904,“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19 (New York: Columbia University Press, 1985), 273; Serhiy Choliy, „Die Modernisierung der Österreichisch-Ungarischen Streitkräfte, 1868–1914: Eine Chance für die galizischen Rekruten?“ – *Galizien. Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?*, koost. Elisabeth Haid, Stephanie Weismann ja Burkhard Woller (Marburg: Herder-Institut, 2013), 109–110.

²² *Kaiserliche und königliche, keiserlik-kuninglik. (Tlk.)*

²³ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, köide IX/2, *Soziale Strukturen: die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial- und Infrastrukturen: nach dem Zensus von 1910*, koost. Helmut Rumpler und Martin Seger (Viin: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), kaardid 2.1, 12.1, 12.5.

eri haldusüksuste vahel. Erinevalt Ungarist, mis oli unitaarriik, oli niisugune mittekokkulangemine väljakutseks impeeriumi Austria poole bürokraatidele, sest tekitas uusi ühendusi autonoomsete kroonivalduste vahel. Siin on heaks näiteks olukord Galiitsias 20. sajandi alguses. Sel ajal jaotus Kirde-Austria sõjaväeline haldus kolme korpuse vahel: I Krakóvi korpus (sh Lääne-Galiitsia ja Sileesia ning Põhja- ja Ida-Moraavia), X Przemyśli korpus (Kesk-Galiitsia) ning XI Lembergi (Lvivi) korpus (Ida-Galiitsia ja Bukoviina). Galiitsia pealinnast Lembergist koordineeriti enamikku värbamisi kõigil nendel aladel, nagu on näha kohalikest ametlikest aruanne-²⁴test. Galiitsia kubermanguvalitsus Lembergis oli otsekontaktis iseseisva Bukoviina kubermanguvalitsusega Czernowitzis (Tšernivtsi) ja Sileesia kubermanguvalitsusega Troppaus (Opava), nagu ka Moraavia ringkondadega. See viis olukorrani, kus territoriaalkaitseministeerium ei andnud tsiviilvõimu juhtidele korraldusi mitte lähtuvalt tsiviil-, vaid sõjaväeliste haldusüksuste piiridest. Galiitsia ei olnud selles suhtes ainulaadne; enamik ülejäänud Austria korpuse ühendasid mitut kroonivaldust või nende osi ja löid seega uusi piirkondliku halduskoostöö sidemeid. Samal ajal olid mõjusfäärid jaotatud Austria ja Ungari vahel ning Austria *Landwehr*'i ja Ungari *Honvéd*'i vahel administratiivseid kontakte polnud, sest kumbki oli allutatud oma territoriaalkaitseministeeriumile.

²⁴ Enamik korraldusi, mis käsitlesid territoriaalkaitse ja sõjaväeteenistuse korraldust Lembergis (Lvivis) resideeriva [Galiitsia ja Lodomeeria – *tlk.*] kubeneri valitsetavatel maadel, suunati kõigi kolme korpuse hallatavatele aladele, sealhulgas ka nendele, mis asusid väljaspool Galiitsiat. Viiteid väljapoole suunatud bürokraatlikele kontaktidele võib leida paljudest dokumentidest. Näiteks taotlus täiendavate kutsealuste väkke kutsumisest Olmützis (Olomouc), Chernowitzis (Tšernivtsi) jne. – Aruanne 1898. aasta kutsealuste värbamise lisavajadusest, Ukraina Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Lvivi osakond (*Центральний державний історичний архів України, м. Львів*, edaspidi CSHAUL) 146.4.3360, 62–70; I korpuse (Kraków) elanike ja valitsusasutuste evakuatsioonimäärused, väljavõte mobilisatsiooniplaanist, plaan „R“, CSHAUL 146.4.3360, 46; Statistilised aruanded isikute kohta, kes on 1891. aastal Galiitsias sõjaväeteenistusest kõrvale hoidnud, CSHAUL 146.54.229, 1–7; Statistilised aruanded aasta väkkekutse tulemuste kohta Galiitsias 1895. a septembrist 1896. a aprillini I, X ja XI korpuses, 1895–1896, CSHAUL 146.54.239, 5–13. Sõjaväelise väljaõppe korraldus ja manöövrid: siin Tescheni (Cieszyn) maakonnas: I korpuse manöövrite korraldamise tabelid, 24. juuni 1901, CSHAUL 146.54.168, 1–6.

Sõjaväeliste autonoomiate (taas)sünd ja nende koostöövõimalused

Habsburgide impeeriumi sõjaväeliste struktuuride teine koostöövõimalus loodi Habsburgide armee üksuste jaotamisega piirkondlikeks sõjaväelisteks autonoomiateks. Mõiste „piirkondlik“ osutab siin impeeriumi kindlatele osadele, millele olid antud eraldi seadused ja määrused, mis korraldasid sõjaväeteenistust selles keisririigi osas lisaks üleriigilisele sõjaväeseadusandlusele. Imperiaalse ja kohaliku seadusandliku raamistiku erinevused ajendasid kohalike sõjaväeteenistuse viiside ja traditsioonide tekkimise, enamasti territoriaalkaitses. Sedalaadi piirkondlikku koostööd reguleeris üldise sõjaväestruktuuri sees olev bürokraatlike institutsioonide raamistik, mis sisaldas kontakte erinevate piirkondlike ühenduste vahel.

Sõjaväeliste autonoomiate tekkimise juurde kuulus tähelepanuväärne asümmeetria: pärast 1868. aastat kaotati mõned endised sõjaväelised autonoomiad, samal ajal sündisid uued. 1868. aasta reform kaotas muu hulgas järk-järgult sõjaväelise piiriala²⁵ impeeriumi sees ning Dalmaatsia linnade sõjalised privileegid.²⁶

Hoolimata riigi unifikatsioonist oli Habsburgide armeel pärast 1867. aastat neli iseseisvat sõjaväeteenistuse eeskirjadega piirkonda: Ungari, Horvaatia ja Slavoonia, Tirol ja Vorarlberg ning Bosnia

²⁵ Sks *Militärgrenze* – 16.–19. sajandil eksisteerinud sõjaväekorraldus Austria-Ungaris Osmani impeeriumiga piirnevatel aladel, mis koosnes Horvaatia, Slavoonia, Banati ja Transilvaania piirialast. Sõjaväelise piiriala maad läänistati ohvitseridele ja sõduritele, kes vastutasuks pidid peale maaharimise tegema sõjalist väljaõpet ning häire korral koonduma kiiresti kogunemispunktidesse. Sarnanes mõneti kasakaoblastitega Venemaa lõunapiiril Mustast merest kuni Vaikse ookeanini. (Tlk.)

²⁶ Karl Kaser, *Freier Bauer und Soldat: Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der Kroatisch-Slawonischen Militärgrenze 1535–1881* (Viin: Böhlau, 1997), 632–633; Walter Wagner, „Die k. u. k. Armee. Gliederung und Aufgabenstellung,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam Wandruszka (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987), 416; Catherine Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten: die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 31 (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009).

ja Hertsegoviina.²⁷ Tegelikult peegeldus see olukord otseselt impeeriumi bürokraatlikus korralduses, mis taotles reaalsest olukorrast tulenevat lähenemisviisi, kui asi puudutas sõjaväelisi autonoomiaid.

Sõjaväeliste autonoomiate (taas)tekkimiseks oli alati spetsiifilisi ajendeid, mis aga olid probleemiks riigi ametlikule unifitseerimispoliitikale. See oli peamine põhjus, miks Habsburgide impeerium üritas vähendada sõjaväeliste autonoomiate praktilist tähendust ja muuta neid lihtsalt nimedeks, nagu oli tehtud ühise armee rügementide puhul. Ühise armee rügementide seas olid Galiitsia, Tšehhi, Sileesia jt rügemendid, mis ei erinenud üksteisest millegi poolest peale nime ning vormikuue nööpide ja paelte värvi.²⁸ Miks mõned alad olid saanud sõjaväelisi lisafunktsioone ja miks Habsburgide impeerium lubas nende funktsioonide püsimist kuni 1918. aastani, seda käsitletakse alljärgnevalt näidete varal.

Habsburgide armee struktuur jaotus sõjaväeteenistuse kolme haru vahel: ühine armee, territoriaalkaitse ja maakaitsevägi. Ühine armee rakendas üldisi värbamis põhimõtteid ja andis väljaõpet saksa keeles; see oli impeeriumi lõimimise üks tähtsamaid komponente.²⁹ Erinevalt Austria territoriaalkaitseministeeriumist, mille haldus oli enamasti kooskõlas ühise armee põhimõtetega, oli Ungari territoriaalkaitseministeeriumil oma armee (*Honvéd*'i) organisatsioonist oma arusaam.³⁰

²⁷ Hecht, *Fragen*, 2–11; Serhij Cholij (Сергій Чолій), *Mobilizatsija na periferii. Vijs'kovyj obov'jazok yak faktor modernizacii imperii Habsburgiv 1868–1914 (Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914)* (Kiiev: Gramna, 2016).

²⁸ Seidel's kleines Armeeschema: Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr 63 (1908): 43–68.

²⁹ Gesetz vom 5. December 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht geregelt wird, *RGBl.* 1868, LXVI, 151; Gesetz vom 25. December 1893 über die k. k. Landwehr der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder mit Ausnahme von Tirol und Vorarlberg, im Anschluß an die Bestimmungen des Wehrgesetzes, *RGBl.* 1893, LXIV, 200; Tibor Papp, „Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd),“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam Wandruszka (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987), 634–686; Allmayer-Beck, „Die bewaffnete Macht,“ 75–99.

³⁰ József Galántai ja Mark Goodman, *Hungary in the First World War* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 4.

1914. aastal oli *Honvéd*'i koosseisus 32 jala-, kümme ratsa- ja kaheksa suurtükiväerügementi. *Honvéd* oli keisririigi sõjaväe märkimisväärne osa, moodustades sellest umbes 20%.³¹

1867. aasta kompromissi järgsetel aastakümnetel muutus *Honvéd*'i arendamine Ungari poliitika tähtsaks komponendiks, olles üks vahendeid Ungari poliitilise eliidi mobiliseerimisel opositsiooniks Habsburgide võimu vastu. Enamik Ungari poliitilisi rühmitusi soovis, et *Honvéd*'ist saaks Ungari rahvuslik sõjavägi.³² Selle retoorika üheks paremaks näiteks on Emil Reichi pamflett, mis väljendab maksimalistlikku visiooni Ungari armeest topeltmonarhia kontekstis. Reichi ettepanek sisaldas Ungari armee isikkoosseisu arvulist suurendamist keisririigi ühise armee varal ning ungari keele kasutuselevõttu käsukeelena kõigi Ungari alamate jaoks olenemata sellest, millises relvajõudude harus nad teenivad. Ungari rahvusliku armeega pidi tsiviilsfääris rakendatav madjariseerimispoliitika viidama ka sõjaväkke.

Reich, kes nimetas neid nõudmisi mõõdukateks, väljendas enamiku Ungari parteide unistust asutada rahvuslikud relvajõud, mida Habsburgide impeerium oli 1867. aastal jõuliselt piiranud. *Honvéd*'i kavatseti rakendada ühe vahendina Ungari sisepoliitikas, kuid igasugused muutused tema rollis, suuruses ja staatuses oleksid võinud purustada imperiaalse sõjaväestruktuuri keerulise konsensuse ning tuua endaga kaasa üleskutsed muudatusteks teiste rahvaste üksustes, nagu Poola ja Tšehhi *Landwehr*.³³

Peale eraldi valitsusasutuse Budapestis olid Ungari sõjaväelise autonoomia silmatorkavateks tunnusteks veel ungari keele kasutamine *Honvéd*'i üksuste ametliku väljaõppekeelena ja Ungari sõdurite vormipüksid. *Honvéd*'i jalaväeüksused, nagu ka ühise armee Ungarist värvatud jalaväelased (nn Ungari rügemendid), kandsid tavaliselt erilisi Ungari

³¹ Lackey, *The Rebirth*, 131–138; Seidel's *kleines Armeeschema: Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr* 76 (1914): 161–179.

³² Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 4.

³³ Szász, „Die Ungarische,“ 161–162; *A History of the Peace Conference of Paris*, 36; Emil Reich, „What the Hungarians Want,“ *Daily Mail Year Book* (1906), 14–17; Jonathan Kwan, *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013), 91–96, 102–104.

pükse, mis erinesid teiste rügementide pikkadest vormipükstest.³⁴ Tänapäeva moeterminites võib Ungari pükse kirjeldada kui „liibukaid“ – need olid küllaltki kitsad. Veel enam, selle vormikomponendi esikülge kaunistasid kaks nõorkaunistust (*vitézkötés*) viitena Ungari traditsioonilisele rõivakunstile.³⁵

1867. aasta kompromissi järgsel ajastul jäi Ungari *Honvéd* üheks Habsburgide võimu tööriistaks Ungaris. Vastupidiselt üldistele kavatsustele muuta see rahvuslikuks armeeks erinesid ainult mõned selle tunnused (keel, sõjaväeline haldus ja välisilme) ühisest armeest või Austria *Landwehr*'ist. Tegelik sõjaväelise autonoomia kandjaks Ungari territooriumil oli territoriaalkaitseministeerium, mis ajas ühtset territoriaalkaitsepoliitikat kogu Ungari jaoks. Kohalikud sõjaväeüksused olid sellele alluva süsteemi lõimitud osad ilma omavaheliste horisontaalsete kontaktideta. Kohalik koostöö Ungaris toimus juba olemasolevas parlamendi ja bürokraatlike asutuste raamistikus, mis järgis Ungari huvisid ja millel seetõttu puudusid kontaktid teiste riigi osade, nii Austria maade kui ka Austria *Landwehr*'iga.

Samal ajal ei saanud *Honvéd*'ist kunagi Ungari armeed, vaid pigem Habsburgide armee väekoondis, mida mehitati Ungari territooriumilt. *Honvéd* ei saanud kunagi ei iseseisvat väejuhatust ega ohvitserikorpus. Kõrgemad ohvitserid liikusid sageli *Honvéd*'i ametikohtadelt ühise armee ametikohtadele ja vastupidi, moodustades ühtse sõjaväelaste kihi, kes olid lojaalsed toepeltmonarhiale tervikuna.³⁶

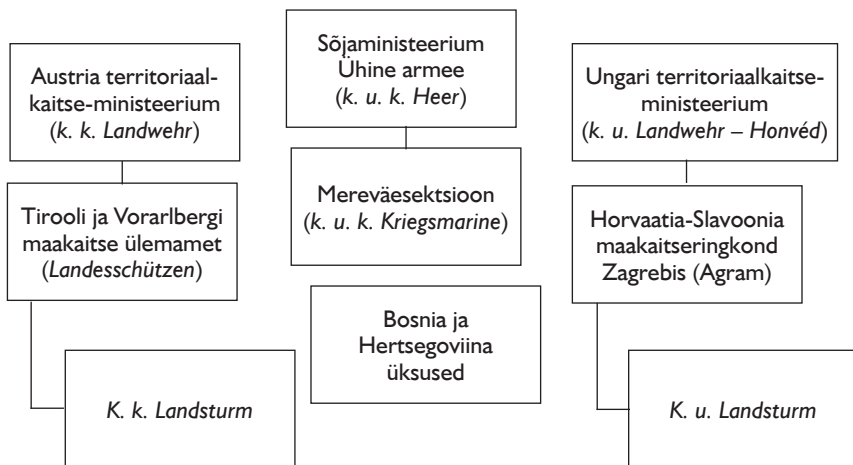
Ainult Ungari eesmäärke taotlev poliitika jõudis oma kõrgpunkti I maailmasõja aastatel, kui Ungari peaminister István Tisza, Borosjenő

³⁴ Seidel's 63 (1908): 43, 46–56, 58–64, 67, 163–167.

³⁵ Somogyi, „The Hungarian Honved,“ 273–280; Lucas, *Fighting Troops*, 161–180; Reich, „What the Hungarians Want,“ 15–16.

³⁶ Üheks näiteks on vabahärra Samuel von Hazai, kes oli 1910–1917 Ungari territoriaalkaitseminister ja sõja ajal, alates 1917. a veebruarist, vastutas kogu Austria-Ungari ressurshalduse eest (*Chef des Ersatzwesens*). Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 87; Tibor Hajdu, „Army and Society in Hungary in the Era of the First World War“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19 (New York: Columbia University Press, 1985), 114; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary* (London: Hamish Hamilton, 1948), 192; Unowsky, *The Pomp*, 99.

ja Szegedi krahv, alustas väitlust selle üle, kui suured peavad olema inimjõud ja ressursid, mille Ungari annab impeeriumi sõjalisteks eesmärki-
deks.³⁷ Väitluse tulemusena demonstreeris Ungari bürokraatia oma üht-
sust ja saavutas Ungarist rindele saadetavate meeste ja ressursside hulga
vähendamise.³⁸



Skeem 1. Austria-Ungari sõjaväe üldine korraldus

³⁷ Lackey, *The Rebirth*, 111; Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 4, 120.

³⁸ Näiteks suutis *Honvéd*-ministeerium oma aktiivse tegevusega põhjendada tööjõuvajadust saagikoristuse ajal. 1916. aastal sai üle 1,6 miljoni mobiliseeritu puhkust kokku 36 miljonit tööpäeva. Ungari mobiliseeris eraldi ka oma tööjõuressurse ning formeeris mobiliseeritustest tööpataljone riigi hädavajaduste rahuldamiseks. K. u. Landesverteidigungsministerium: Die landwirtschaftliche Entwicklung in Ungarn, 29 April 1917, Austria Sõjaarhiiv (*Österreichisches Kriegsarchiv*), Aktenkartons, Karton 59–41, 2–2/2. Vastuseks Ungari järelepärimistele alustas kindralstaap Austriast ja Ungarist mobiliseeritute ümberpaigutamist rindel ja tagalas vastavalt seadusesätetele. See lõpetati alles 1918. aasta juulis. Hecht, „Fragen,“ 274, 285, 522, 525, 583. Alles sõja lõpuks suutsid Ungari sõjaväeüksused viimaks saavutada oma eesmärgi – iseseisva Ungari armee ning lahkusid ühiselt rindelt, et pöörduda koju tagasi ja kaitsta Ungari territooriumi. Karel Pichlik (Pichlík), „Das Ende der Österreich-Ungarischen Armee,“ *Österreichische Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung* 5 (1963): 362; Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 192–199.

Horvaatia ja Slavoonia *Landwehr*

Pärast Austria-Ungari 1867. aasta kompromissi korraldati ümber Ungari kuningriigi haldusstruktuur, millega Fiume (Rijeka) ning Horvaatia ja Slavoonia said teatud õigusi. Horvaatia ja Slavoonia liideti Ungari kuningriigiga 1868. aastal sõlmitud kompromisslepingu (horvaadi keeles *Nagodba*) alusel. Horvaatia sai Ungari koosseisus omavalitsusautonoomia, mis sisaldas ka eristaatusega kohaliku territoriaalkaitseväge moodustamist Ungari *Honvéd*i koosseisus. Halduslikust eraldatusest hoolimata oli Horvaatia autonoomia sedavõrd fiktiivne, et mõned autorid võrdlevad seda isegi Austria provintside staatusega.³⁹

Horvaatia sõjaväeline autonoomia seisnes Horvaatia ja Slavoonia *Landwehr*i rügementide formeerimises. Neli rügementi – nr 25 (Zagreb), nr 26 (Karlovac/Károlyváros/Karlstadt), nr 27 (Sisak/Sziszek/Sisseg) ja nr 28 (Osijek/Eszek/Essegg) – allusid *Honvéd*i 6. territoriaalväejuhatusel.⁴⁰ Oleks raske väita, et neil üksustel oli Ungaris ja *Honvéd*i koosseisus ka tegelik autonoomia peale nime ja territoriaalse eraldatuse.⁴¹ Ainus tähtis tunnus, mis eristas neid üksusi ülejäänud *Honvéd*ist,

³⁹ Andrzej Dziadzio, „Die Kroatische und Galizische Autonomie. Rechtshistorischer und politologischer Aspekt. Zur Stellung der Rechtsgeschichte in der Erforschung der Verfassungsgeschichte,“ – *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*, koost. Kálmán Kovács, Rechtsgeschichtliche Abhandlungen 16 (Budapest: ELTE 1987), 31–37. 1867. aasta Austria-Ungari kompromissi ja *nagodba* paljude aspektide sarnasus on silmanähtav. Näiteks said Horvaatia ja Slavoonia oma kvoodi Ungari riigi finantsidest, nagu oli Ungaril topeltmonarhias. Vasilije Đ. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868 godine* (Belgrad: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 1969), 284–299. Siiski oli Horvaatia tegelik haldusvõim ebakindel. Hodimir Sirotković, „Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slavonien 1848–1918,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 2. kd, *Verwaltung und Rechtswesen*, koost. Adam Wandruszka ja Peter Urbanitsch (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975), 469–499; Laszlo Peter, „Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. Die Elemente der Neuordnung von 1867,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 4. kd, *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. osa, *Vefassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*, koost. Helmut Rumpler ja Peter Urbanitsch (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 351–353.

⁴⁰ *Seidel's* 76 (1914): 167, 175–176. Sks k VI. *kroatisch-slavonischer Landwehrdistrikt in Zagreb*. (Tlk.)

⁴¹ Horel, *Soldaten*; Milan Pojić, „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914,“ *Arhivski vjesnik* 43 (2001): 147–169; Tado Oršolić, „Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.–1914.),“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*,

oli õigus kasutada horvaadi keelt käsukeelena, mis tõstis horvaadi keele Habsburgide armee kolmandaks käsukeeleks. Selles kontekstis rakendas kohalik võim kohalike üksuste horvaatiastamise poliitikat sarnaselt madjariseerimisega Ungaris.⁴² Pärast autonoomia kehtestamist sai horvaadi keelest kohalike väeüksuste ainus väljaõppekeel. Sedasorti sõjaväeline autonoomia oli aheldatud sümboolikasse ja dekoratiivsusse veel rohkem kui *Honvéd* Austria-Ungaris tervikuna. Horvaatia kohalikel võimudel ei olnud mingisugust otsest mõju maa sõjaväeüksustele ja nad said oma autonoomset staatust esile tõsta pigem sümboolsel viisil.

Tiroomi ja Vorarlbergi Kaiserjäger ja Landeschützen

Kolmas Austria-Ungari osa oma sõjaväekorralduse kohalike eripäradega oli Tiroomi ja Vorarlberg. Selle piirkonna autonoomia säilitamine hoolimata 19. sajandi tsentraliseerimistaotlustest võib olla seletatav Viini sooviga luua vastukaal Ungari sõjaväelistele privileegidele. See langes kokku avalikkuses kujundatava ettekujutusega tiroomlastest kui parimatest Habsburgide sõduritest (*Wehrhafte Tiroler*).⁴³ Ühise armee nelja tiroomi keiserlikku jäägrirügementi (*Kaiserjäger*), mis asusid vastavalt Trientis/Trentos, Bozenis/Bolzanos,⁴⁴ Roveretos ja Rivas, tunnustati peaaegu kaardiväerügementidena. Enamikku sõjalisi uuendusi rakendati kõigepealt just nendes rügementides.

Razdio povijesnih znanosti 39 (26) (2002): 170–173, 187–188; Tado Oršolić, „Vojno-teritorijalna podjela i reorganizacija austrougarske vojske 1867.–1890.“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46 (2004): 369–394.

⁴² Nagu juhib tähelepanu Bálint Varga: „Siiski ei saa keegi eitada, et rahvuslusest sai hilises Habsburgide monarhias poliitika ja lojaalsuse kujundamise peamine jõud. Tõusvatel rahvuslustel oli kompleksne ja mitmetähenduslik suhe Habsburgide riigiloomega.“ Bálint Varga, „Writing Imperial History in the Age of High Nationalism: Imperial Historians on the Fringes of the Habsburg Monarchy“, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 24:1 (2017): 82, 86.

⁴³ Martin Schennach, „Der wehrhafte Tiroler: zu Entstehung, Wandlung und Funktion eines Mythos“, *Geschichte und Region/Storia e regione* 14:2 (2005): 81–112.

⁴⁴ *Seidel's* 76 (1914): 75.

Peale oma üksuste ühises armees sai Tirol eraldi seadused, mis kodifitseerisid territoriaalkaitse kohaliku traditsiooni, mida tunti nime all *Landeschützenschaft*. Territoriaalse koostöö seisukohalt oli nende ettevõtmiste eesmärgiks tugeva piirkondliku identiteedi loomine ning kahe kohaliku rahvusrühma, sakslaste ja itaallaste konsolideerimine.⁴⁵ Kõrgeim ametiasutus, mis korraldas teenistust Tirolil *Landwehr*'is, oli Tirolil ja Vorarlbergil *Landesverteidigungsobehörde* (Maakaitse Ülemamet), mis oli Austria territoriaalkaitseministeeriumi allüksus.⁴⁶ Oma-valitsuste tasemel esindasid ülemametit ringkonna ülemjäägrid (*Bezirks-oberjäger*), kohalike meeste arvelevõtmise eest vastutasid vastavad sõjaväeametnikud.⁴⁷ Kõik ülejäänud territoriaalkaitsekorralduse aspektid tagati omavalitsuste tasemel. Kohalikel elanikel oli õigus korraldada kaks korda aastas laskevõistlusi ja hoida oma relvi kodus. Sõjaohu korral moodustas kogu meeselanikkond maakaitseväge. Nende üksuste teine omapära oli õigus ise valida madalama taseme ohvitseri. Selline korraldus lõi omavalitsuse sisemiseks koostööks avarad võimalused ja innustas paljusid mehi teenistusse astuma.⁴⁸

Tirolil kütid (ka laskurid; *Schützen*) esindasid sõjaväelise autonoomia tüüpi, mis avaldus valdavalt kommunaaltasandil, kus toimus suurem osa laskeväljaõppest.⁴⁹ Siiski jäid laskevõistlused saksa traditsioonide ja hiljem saksa rahvusluse edendamise ruumiks, millesse itaalia rahvus-

⁴⁵ Laurence Cole ja Hans Heiss, „„Unity Versus Difference“: The Politics of Region-building and National Identities in Tyrol: 1830–1867“ – *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–1870*, toim. Laurence Cole (Basingstoke: Palgrave, Macmillan, 2007), 52.

⁴⁶ *Seidel*: 76 (1914): 152.

⁴⁷ Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend das Institut der Landesverteidigung, *LGBl. Tirol und Vorarlberg*, 1871, I, 1; Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol, betreffend den Landsturm, *LGBl. Tirol und Vorarlberg*, 1871, I, 2; Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend die Schießstands-Ordnung, *LGBl. Tirol und Vorarlberg*, 1874, VII, 29; Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, womit mehrere Paragraphen des Gesetzes vom 19. Dezember 1870 (Gesetz- und Verordnungsblatt, Jahrgang 1871 Nr. 1) betreffend das Institut der Landesverteidigung abgeändert werden, *LGBl. Tirol und Vorarlberg*, 1874, VII, 30.

⁴⁸ Laurence Cole, „Province and Patriotism: German National Identity in Tirol, 1850–1914“, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6:1 (1995): 66.

⁴⁹ *Ibid.*, 66–67.

rühma liikmeid kaasati väga vähe. Kogukondlikud laskurite seltsid olid väga tähtsad Tirooli saksa identiteedi arendamisel ning identiteeti võimendasid ka Tirooli küttide rasked lahingud ja suured kaotused I maailmasõjas.⁵⁰

Bosnia ja Hertsegoviina: sõjaväeteenistus ja lõimimine

Neljas territoorium, millel olid sõjaväeteenistuse eritingimused, oli Bosnia ja Hertsegoviina. Pärast seda, kui Austria-Ungari need maad 1878. aastal okupeeris, alustati nende lõimimisega keisririigi haldussüsteemi. Erinevalt ülejäänud impeeriumist said Bosnia ja Hertsegoviina oma piirkondliku sõjaväeteenistuse seadused alles 1881. aastal. Need seadused ja määrused olid ainult üks paljudest mehhanismidest, millega Bosnia ja Hertsegoviina impeeriumi sõjaväekorraldusse lõimiti. Provintsi ebakindla staatuse tõttu teenisid Bosniast värvatud mehed enamasti ühise armee Bosnia-Hertsegoviina üksustes (1914. aastal neli jalaväerügementi ja üks *Feldjägerbataillon*).⁵¹

Pidades silmas, et tegelikult ei lõimitud Bosniat ja Hertsegoviinat impeeriumi parlamentaarsesse süsteemi mitte kunagi, omandas sealsete elanike sõjaväeteenistus Habsburgide sõjaväes omamoodi koloniaalse iseloomu. Kohalikud kutsealused kutsuti teenistusse üldkvootide alusel, kuid isiklikku teenistuskohustust ei olnud. Kuni I maailmasõjani oli ka võimalik end sõjaväeteenistusest välja osta asendaja eest makstes. Kõige tõenäolisemalt oli see peamine põhjus, mis Bosnias ja Hertsegoviinas ei

⁵⁰ Alois Niederstätter osutab otsesele seosele Vorarlbergi kohaliku omakaitseorganisatsiooni arengu ja omakaitsevajaduse vahel. Alois Niederstätter, „Landesidentität im Wandel: die Vorarlberger und ihre mentale Verortung,“ – *Vorarlbergs politische Landschaft: ein Handbuch*, koost. Peter Bußjäger (Innsbruck, Viin, Bozen: Studienverlag, 2010), 10–24; Wilhelm Winkler, *Die Totenverluste der Österreich-Ungarischen Monarchie nach Nationalitäten: die Altersgliederung der Toten, Ausblicke in die Zukunft* (Viin: Statistischer Dienst des Deutschösterreichischen Staatsamtes für Heerwesen, Seidl, 1919); Schennach, „Der wehrhafte Tiroler,“ 81–112.

⁵¹ *Seidel's* 76 (1914): 78–79; Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien und die Herzegowina (Genehmigt mit Allerh. Entschliessung vom 24. October 1881.), *LGBL. Bosnien und Herzegowina*, 1881, X, 236; Gesetz vom 11. August 1912, betreffend die Einführung eines neuen Wehrgesetzes für Bosnien und die Herzegowina, *LGBL. Bosnien und Herzegowina*, 1912, XIV, 59.



Skeem 2. Austria-Ungari territoriaalkaitseringkonnad: halli värviga on tähistatud sõjaväelise autonoomiaga piirkonnad

olnud ka territoriaal- või maakaitseteenistust. Vastupidiselt Austria või Ungari kodanikele, kes täitsid sõjaväes teenides oma „kodanikukohust“, kasutati Bosnia ja Hertsegoviina elanikke impeeriumi huvides ilma neile kodanikuõigusi tagamata.⁵²

⁵² Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs, 1648–1918*, 2. kd (Graz: Styria-Verlag, 1953), 430–432, 522; Clemens Ruthner, „Habsburg’s Little Orient: a Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918,“ *Kakanien revisited*, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf>, 21. jaanuar 2019; Robert Donia, „The Proximate Colony: Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule,“ *Kakanien revisited*, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RDonia1.pdf>, 21. jaanuar 2019; Pavel Kotsebu (Павел Коцебу, Paul von Kotzebue). *Političeskoje, ekonomičeskoje i vojennoje značenije prisojedinenija Bosnii i Gercegoviny k Avstro-Vengrii (Политическое, экономическое и военное значение присоединения Боснии и Герцеговины к Австро-Венгрии)* (Jekaterinburg: tip. gaz. „Ural. žisn“ (тип. газ. „Урал. жизнь“), 1911), 269–398. Ka Bosnias võib näha bosnialaste üksuste kui vahvate ja lojaalsete üksuste austamist, mis on justkui peegelduseks Tirooli sõdurite üldrahvalikust renomeest: *The Emperor’s Bosniaks: the Bosnian-Herzegovinian Troops in the k. u. k. Army: History and Uniforms – 1878 to 1918*, koost. Christoph Neumayer ja Ervin Schmidl (Viin: Militaria, 2008); Schennach, „Der wehrhafte Tiroler:“ 81–112.

Vastupidiselt eespool toodud näidetele ei saanud Bosnia ja Hertsegoviina mitte mingisugust eraldi ametiasutust, mis oleks vastutanud tema sõjaväelaste eest. Sõjaväeteenistus oli üks bosnialaste võimalusi lõimuda (või saada lõimitud) impeeriumiga ning kujundada oma kohaliku identiteeti, nn bosnjaklust (bosnia keeles *bošnjaštvo*).⁵³ Sõjaväeteenistusest sai kokkupuutepind Bosnia ja Hertsegoviina muhameedlaste ja kristlaste vahel – viimastel polnud nendel sajanditel, kui provints oli Osmani impeeriumi võimu all, õigust sõjaväes teenida. Sõjaväeteenistuse sümboolset tähtsust Bosnias ja Hertsegoviinas võimendasid bosnialaste vormi selgesti äratuntavad tunnused, sealhulgas fess ja põlvpüksid, mida tavaliselt kanti koos kedridega.⁵⁴

Kokkuvõte

Hilise Habsburgide impeeriumi kohalikke sõjaväelisi privileege võib käsitada riigi mitme kompromisslepingu tulemusena kujundatud kompleksse haldusstruktuuri otsese tagajärjena. Ühises armees olid kvaasisõltumatud Tiroomi ja Bosnia üksused ning territoriaalkaitseministeeriumide alluvuses palju sõltumatamad (kuid siiski mitte täiesti sõltumatud) Tiroomi, Ungari ja Horvaadi üksused. Sõjaväe üldisest ajakohastamisest hoolimata said kõik need üksused oma „iseseisva“ nime. Samal ajal olid kõik tähtsamad sõjaväelised funktsioonid ja protsessid rangelt ühendatud ja impeeriumi huvidele allutatud, mida selgesti demonstreeris I maailmasõda. Kõik kohalikud nõudmised iseseisva väejuhatuse sisseseadmiseks lükati tagasi.

Pärast 1867. aastat Austria-Ungari sõjaväelises struktuuris tehtud muudatused viisid kahe peamise piirkondadevahelise koostöö võimaluse tekkimiseni: esiteks, halduskontaktid Austria kroonimaade⁵⁵ ja sõjaväe

⁵³ Ivan Balta, „Bosniakhood“ in *Austro-Hungarian Politics in the Late 19th and Early 20th Century*,⁶ avaldamata ettekanne, esitatud Budapestis 23.–26. novembrini 2016 toimunud konverentsil „International Symposium on the Ottoman Contacts“.

⁵⁴ Lucas, *Fighting Troops*, 166.

⁵⁵ Sks *Kronland*, mitmus *Kronländer* – alates 1867. aastast nimetati nii topeltmonarhia Austria-osa valdusi, mis olid varasemad kuning- ja hertsogiriigid ning krahvkonnad ja säilitanud

corpuste vahel, ning teiseks, eraldi territoriaalsed üksused, millel oli territoriaalne sõjaväeline autonoomia ning kontaktid nende autonoomiate sees.

Esimesel juhul oli kroonimaade koostöövõimalus nende ja corpuste sõjaväelise halduse piiride mittekokkulangemise tagajärg, mis tekitas kroonimaade (nt Bukoviinas) või nende osade (nt Kirde-Moraavia või Bosnia ja Hertsegoviina lõunaosa) kahekordse jurisdiktsiooni – sõjaväekorraldust juhiti halduskeskusest, mis asus väljaspool kroonimaad. Teisel juhul piirdus koostöö rangelt sõjaväelise autonoomia raamidega. Peale oma nime said kohalikud sõjaväelise halduse asutused ainult õiguse juhtida üksuste väljaõpet ja formeerimist, aga mitte käsuõigust nende üle. Seesugune olukord mõjutas territoriaalse koostöö tekkimist ametkondlikul ja sümbolisel-poliitilisel tasandil, mis võimendas kohalikke identiteete ja poliitilisi liikumisi. Pelgalt arvudes oli märkimisväärne ainult Ungari *Honvéd*, mis andis kuni 20% kõigist Austria-Ungari sõduritest, samal ajal kui ülejäänud kolm kirjeldatud juhtumit hõlmasid ainult 2–5% Habsburgide topeltmonarhia sõduritest, mis seetõttu piiras nende mõjukust.

Mõlemal juhul oli territoriaalne sõjaväeline koostöö paigutatud Habsburgide haldus- ja sõjaväeliste struktuuride raamistikku. Sellest tulenevalt olid kontaktid riigi eri osade (Austria, Ungari ning Bosnia ja Hertsegoviina) piiratud ja bürokraatlikud ühendused nende sees võimaldatud. Seda peegeldab ka sõjaväevormide näide, kus nimetuste ja vormide erinevus ei olnud kuigi suurt väärtust nende üksuste haldamisel.

I maailmasõja ajal elas üksuste vormide erinevus üle ainult sõja esimese aasta. Seejärel muutusid Austria-Ungari armee eri harude (s.o ungari, saksa ja bosnia rügementide) vormide silmatorkavad tunnused üldiseks sõjaaja seguks. Ühtlustumise põhjuseks olid varustusprobleemid, ersatstode laialdane kasutamine ja eri liiki materjalid. Üks populaarsemaid sõjaaja rõivaelemente oli *Kniehosen* (põlvpüksid), mis tege-likult liitsid kolme sõjaeelse vormikomponendi omadused: Saksa tüüpi

oma ajaloolise nime – Tšehhi, Dalmaatsia ning Galiitsia ja Lodomeeria kuningriik, Bukoviina, Kärnteni, Kraini, Salzburgi jt hertsogkonnad jt. (*Tlk.*)

pikkade pükste avar värvliosa, põlvede ümbert kitsad Ungari püksid ning Bosnia kalifeed. Lihtsustatud disain tulenes sõjavajadustest – vormi lihtsustamine peegeldas sõjaväe juhtimise ja haldamise üldisi muutusi.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Ukraina Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Lvivi osakond (Central'nyj deržavnyj isto-ryčnyj arxiv Ukraïny, m. L'viv, CSHAUL; Центральний державний істо-ричний архів України, м. Львів, ЦДІАЛ)

146 Halyc'ke namisnictvo, m. L'viv (Галицьке намісництво, м. Львів; Galiitsia asevalitseja Lvivis)

Austria Sõjaarhiiv (Österreichisches Kriegsarchiv)

Aktenkartons, Karton 59–41

Chef des Ersatzwesens für die Gesamte bewaffnete Macht (Relva-
jõudude Ressursihalduse Ülem)

Õigusaktid

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich (RGL.)

1867, LXI, 147 Gesetz vom 21. December 1867, womit der Zeitpunkt bestimmt wird, mit welchem das Gesetz, wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861 abgeändert wird, das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, das Staatsgrundgesetz über die Einsetzung eines Reichsgerichtes, das Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt, das Staatsgrundgesetz über die Ausübung der Regie-rungs- und Vollzugsgewalt, endlich das Gesetz, betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung, in Wirksam-keit zu treten haben.

1868, LXVI, 151 Gesetz vom 5. December 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht geregelt wird.

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder (RGBl.)

1893, LXIV, 200 Gesetz vom 25. December 1893 über die k. k. Landwehr der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder mit Ausnahme von Tirol und Vorarlberg, im Anschluße an die Bestimmungen des Wehrgesetzes.

Gesetz- und Verordnungsblatt für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg (LGBL. Tirol und Vorarlberg)

1871, I, 1 Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend das Institut der Landesverteidigung.

1871, I, 2 Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol, betreffend den Landsturm.

1874, VII, 29 Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend die Schießstands-Ordnung.

1874, VII, 30 Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, womit mehrere Paragraphe des Gesetzes vom 19. Dezember 1870 (Gesetz- und Verordnungsblatt, Jahrgang 1871 Nr. 1) betreffend das Institut der Landesverteidigung abgeändert werden.

Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und Hercegovina, alates 1912 Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina (LGBL. Bosnien und Herzegovina)

1881, X, 236 Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien und die Hercegowina (Genehmigt mit Allerh. Entschliessung vom 24. October 1881.)

1912, XIV, 59 Gesetz vom 11. August 1912, betreffend die Einführung eines neuen Wehrgesetzes für Bosnien und die Hercegovina.

Periodika

Seidel's kleines Armeeschema: Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr

63 (Viin, 1908)

76 (Viin, 1914)

Kirjandus

A History of the Peace Conference of Paris, IV kd. London, 1921.

Allmayer-Beck, Johann Christoph. „Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, koost. Adam Wandruschka ja Peter Urbanitsch, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, 75–99. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.

Allmayer-Beck, Johann Christoph. „Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias,“ – *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien* 3 (1967), 7–24.

Balta, Ivan. „„Bosniakhood“ in Austro-Hungarian Politics in the Late 19th and Early 20th Century,“ avaldamata ettekanne, esitatus Budapestis 23.–26. novembrini 2016 toimunud konverentsil „International Symposium on the Ottoman Contacts“.

Benecke, Werner. *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich, Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914*, Krieg in der Geschichte 25. Paderborn: Schöningh, 2006.

Brouček, Peter. „Konservatismus in den Armeen des Hauses Österreich und der Republik Österreich,“ – *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*, toim. Robert Rill ja Ulrich E. Robert, 163–183. Graz, Stuttgart: Stocker, 1999.

Bull, Stephen ja Hook, Adam. *World War I Trench Warfare 1914–1916*, Elite 84. Oxford: Osprey, 2002.

Cholij, Serhij (Чолій, Серій). *Mobilizatsija na peryferii. Vijs'kovyj obov'yazok yak faktor modernizacii imperii Habsburgiv 1868–1914 (Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914)*. Kiiev: Granmna, 2016.

Cholij, Serhij. „Die Modernisierung der Österreichisch-Ungarischen Streitkräfte, 1868–1914: Eine Chance für die galizischen Rekruten?“ – *Galizien. Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?*, koost. Elisabeth Haid, Stephanie Weismann ja Burkhard Woller. Marburg: Herder-Institut, 2013.

Cholij, Serhij. „On the Diversity of Pants in the Imperial and Royal Army (1867–1918). Military Unification and Possibilities for Territorial Cooperation,“ – *Kooperatives Imperium: Politische Zusammenarbeit in der späten Habsburgermonarchie*, koost. Jana Osterkamp, Bad Wiessee Tagungen des Collegium Carolinum 39, 141–158. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.

Clausewitz, Karl von. *Vom Kriege*. Berliin: Dümmlers Verlag, 1832.

- Coil, Spencer. *Uniforms & Equipment of the Central Powers in World War I: a Study in Period Photographs*, 1. kd. Atglen: Schiffer, 2007.
- Cole, Laurence ja Heiss Hans. „„Unity Versus Difference“: The Politics of Region-building and National Identities in Tyrol: 1830–1867,“ – *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–1870*, toim. Laurence Cole, 37–59. Basingstoke: Palgrave, Macmillan, 2007.
- Cole, Laurence. „Province and Patriotism: German National Identity in Tirol, 1850–1914,“ *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6:1 (1995): 61–83.
- Deák, István. *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York: Oxford University Press, 1990.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, köide IX/2, *Soziale Strukturen: die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial- und Infrastrukturen: nach dem Zensus von 1910*, koost. Helmut Rumpler und Martin Seger. Viin: ÖAW, 2010.
- Dziazio, Andrzej. „Die Kroatische und Galizische Autonomie – rechtshistorischer und politologischer Aspekt: zur Stellung der Rechtsgeschichte in der Erforschung der Verfassungsgeschichte,“ – *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*, koost. Kálmán Kovács, Rechtsgeschichtliche Abhandlungen 16, 31–37. Budapest: ELTE 1987.
- Frevort, Ute. „Männer in Uniform. Habitus und Signalzeichen im 19. und 20. Jahrhundert,“ – *Männlichkeit als Maskerade: kulturelle Inszenierungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, toim. Claudia Benthien, Literatur, Kultur, Geschlecht, Kleine Reihe 18, 277–295. Köln: Böhlau, 2003.
- Galántai, József ja Goodman, Mark. *Hungary in the First World War*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Glaise von Horstenau, Edmund. *Franz Josephs Weggefährte: Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck*. Zürich: Amalthea-Verl., 1930.
- Hajdu, Tibor. „Army and Society in Hungary in the Era of the First World War,“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19. New York: Columbia University Press, 1985.
- Hantsch, Hugo. *Die Geschichte Österreichs, 1648–1918*, 2. kd. Graz: Styria-Verlag, 1953.
- Hecht, Rudolf. „Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges.“ Doktoritöö, Viini Ülikool, 1969.

- Horel, Catherine. *Soldaten zwischen nationalen Fronten: die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 31. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Jung, Peter ja Pavlović, Darko. *The Austro-Hungarian Forces in World War I, Men-at-arms 392*. Oxford: Osprey, 2003.
- Kaser, Karl. *Freier Bauer und Soldat: Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der Kroatisch-Slawonischen Militärgrenze 1535–1881*. Viin: Böhlau, 1997.
- Kotsebu, Pavel (Коцебу, Павел, Kotzebue, Paul von). *Političkoje, ekonomičeskoye i vojennoje značenje prisojedinenija Bosnii i Gercegoviny k Avstro-Vengrii (Политическое, экономическое и военное значение присоединения Боснии и Герцеговины к Австро-Венгрии)*. Jekaterinburg: tip. gaz. „Ural. žisn“ (тип. газ. „Урал. жизнь“), 1911.
- Kraus, Peter. „The Politics of Complex Diversity. A European Perspective,“ *Ethnicities* 12 (2011): 3–25.
- Krestić, Vasilije Đ. *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868 godine*. Belgrad: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 1969.
- Krotofil, Maciej. *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2003.
- Kwan, Jonathan. *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Lackey, Scott. *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport and London: Greenwood Press, 1995.
- Lucas, James. *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914*. New York: Hippocrene Books, 1987.
- Lucassen, Jan ja Zürcher, Erik-Jan. „Conscription as Military Labour: the Historical Context,“ *International Review of Social History* 43 (1998): 405–419.
- Magocsi, Paul Robert. *Galicia. A Historical Survey and Bibliographic Guide*. Toronto: University of Toronto Press, 1983.
- Niederstätter, Alois. „Landesidentität im Wandel: die Vorarlberger und ihre mentale Verortung,“ – *Vorarlbergs politische Landschaft: ein Handbuch*, koost. Peter Bußjäger, 10–24. Innsbruck, Viin, Bozen: Studienverlag, 2010.
- Oršolić, Tado. „Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.–1914.),“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 39 (26) (2002): 165–190.

- Oršolić, Tado. „Vojno-teritorijalna podjela i reorganizacija austrougarske vojske 1867.–1890.“ *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46 (2004): 369–394.
- Osterkamp, Jana. „Cooperative Empires. Provincial Initiatives in Imperial Austria,“ *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 128–146.
- Papp, Tibor. „Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd),“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam Wandruszka, 634–686. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Peter, Laszlo. „Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. Die Elemente der Neuordnung von 1867,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 4. kd, *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. osa, *Vefassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*, koost. Helmut Rumpler ja Peter Urbantsch, 351–353. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Pfanner, Toni. „Military Uniforms and the Law of War,“ *International Review of the Red Cross* 86/853 (2004): 93–124.
- Pichlik (Pichlík), Karel. „Das Ende der Österreich-Ungarischen Armee,“ *Österreichische Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung* 5 (1963): 351–370.
- Pitreich, Heinrich von. *Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns verbunden mit der Betrachtung damaliger internationaler Situation*. Viin, Leipzig: W. Braumüller, 1911.
- Pojić, Milan. „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914,“ *Arhivski vjesnik* 43 (2001): 147–169.
- Reich, Emil. „What the Hungarians Want,“ *Daily Mail Year Book* (1906): 14–17.
- Rozdolski, Roman. *Stosunki poddancze w dawnej Galicji*, 1. kd. Varssavi: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.
- Saunders, Anthony. *Weapons of the trench war: 1914–1918*. Stroud: Sutton, 1999.
- Schennach, Martin. „Der wehrhafte Tiroler: zu Entstehung, Wandlung und Funktion eines Mythos,“ *Geschichte und Region/Storia e regione* 14:2 (2005): 81–112.
- Sen'obo, Šarl' (Сеньобо, Шарль). *Avstryja v XIX stolitti (Австрия в 19 столетии)*. Lviv, 1901. (Tõlge ukraina keelde raamatust: Charles Seignobos. *Histoire politique de l'Europe contemporaine*. Pariis, 1897.)
- Simkins, Peter, Jukes, Geoffrey, Hickey, Michael. *The First World War: the war to end all wars*. Oxford: Osprey, 2013.

- Sirotković, Hodimir. „Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slavonien 1848–1918,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 2. kd, *Verwaltung und Rechtswesen*, koost. Adam Wandruszka ja Peter Urbanitsch, 469–499. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.
- Skorejko, Hanna (Скорейко, Ганна). „„Ljudyna zi zbrojeju“ v Avstrijs'kij imperii: evolucija sprynjattja vijny i armii u zahidnoukraïns'komu suspil'stvi XIX st.“ („Людина зі зброєю“ в Австрійській імперії: еволюція сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві XIX ст.), *Pytannja istorii Ukraïny (Питання історії України)* 15 (2012): 12–18.
- Somogyi, Eva. „The Hungarian Hónved Army and the Unity of the Habsburg Empire: the Hónved Reform of 1904,“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19, 273–280. New York: Columbia University Press, 1985.
- Szász, Zoltán. „Die Ungarische Nationalitätenfrage im Rahmen der Donaumonarchie,“ – *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1971*, 3. kd, *Das Nationalitätenproblem im Pannonischen Raum*, 161–162. Eisenstadt: Selbstverlag des Amtes der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1973.
- Stourzh, Gerald. „The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria,“ – Gerald Stourzh, *Der Umfang der österreichischen Geschichte: Ausgewählte Studien 1990–2010*, Studien zur Politik und Verwaltung 99, 290–293. Viin: Böhlau, 2011.
- Taylor, A. J. P. *The Habsburg Monarchy 1809–1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London: Hamish Hamilton, 1948.
- The Emperor's Bosniaks: the Bosnian-Herzegovinian Troops in the k. u. k. Army: History and Uniforms – 1878 to 1918*, koost. Christoph Neumayer ja Ervin Schmidl. Viin: Militaria, 2008.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European states AD 990–1990*. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1992.
- Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution*, CRSO Working Paper no. 156. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan, Center for Research on Social Organization, 1977.
- Unowsky, Daniel. *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. Purdue: Purdue University Press, 2005.
- Wagner, Walter. „Die k. u. k. Armee. Gliederung und Aufgabenstellung,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam

- Wandruszka. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Varga, Bálint. „Writing Imperial History in the Age of High Nationalism: Imperial Historians on the Fringes of the Habsburg Monarchy,” *European Review of History: Revue européenne d’histoire* 24:1 (2017): 80–95.
- Weber, Eugen J. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford Calif.: Stanford University Press, 1976.
- Winkler, Wilhelm. *Die Totenverluste der Österreich-Ungarischen Monarchie nach Nationalitäten: die Altersgliederung der Toten, Ausblicke in die Zukunft*. Viin: Statistischer Dienst des Deutschösterreichischen Staatsamtes für Heerwesen, Seidl, 1919.
- Wrede, Alfons Freiherr von. *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*, 1. kd. Viin: Seidel, 1905.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg. 1914–1918*, koost. Edmund Glaise von Horstenau, 1. kd, *Das Kriegsjahr 1914*, 2. tr. Viin: Verl. d. Militärwiss. Mitteilungen, 1931.

Veebilehed

- Ruthner, Clemens. „Habsburg’s Little Orient: a Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918,” Kakanien revisited, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf>, 21. jaanuar 2019.
- Donia, Robert. „The Proximate Colony: Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule,” Kakanien revisited, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RDonia1.pdf>, 21. jaanuar 2019.